

Fazakas Sándor:¹

Reformáció és modernitás*

Reformation and Modernity.

This lecture endeavors to answer the following questions: In what sense was the 500th anniversary of the reformation different from any previous celebrations? What is the relationship between modernity and the reformation? Does the reformation have a formative role in the contemporary society? This study breaks with the traditional and linear interpretation of modernity and offers reverse methodology, starting from the vantage point of the modern society, and from this angle, examines the religious and theological impulses, and those interfaith dynamics that can have a role in shaping/modeling a peaceful coexistence of cultures and religions. These impulses are: the necessary interaction between various branches of science and religion in the academic setting. The value of the spiritual/theological interpretation of reality in our society. The freedom of conscience and religious thought in the secular state and in the church, and the preservation of self-identity in the age of mass manipulation. Pondering over these issues can and will make our celebration more relevant in the contemporary setting.

Keywords: Reformed theology, modern society, theory of modernity, freedom of conscience, ecumenicity.

Talán nem meglepő, hogy protestáns teológusként, illetve református teológiai tanárként a Reformáció 500 éves jubileumi évében a reformációról kívánok elmélkedni – vagy inkább fogalmazunk így: a reformációról kívánok Önök előtt hangosan gondolkodni, még akkor is, ha a reformáció témájáról számtalan előadást, értelmezést halhatunk már ebben az évben. Mégis vállalom a kockázatot, mert sajátos és talán szokatlan szemszögből kívánok közelíteni a témához, s olyan kérdéseket szeretnék ma feszegetni,

---

¹ Egyetemi tanár, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, sandorfazakas65@googlemail.com.

* A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Aula Magna termében 2017. október 26-án, a díszdoktoravató ünnepség keretében megtartott előadás szerkesztett változata.

amelyek a jubileumi év felfokozott hangulatának elmúltával várnak majd válaszra, kiértékelésre. Szemlélődésem kiinduló kérdése ez: Vajon miben sajátos ez a mostani, a mi nemzedékünk által megélt reformáció-jubileum?

A jubileumi emlékezéseknek megvannak a tradíciói és sajátos szempontjai. Ha megnézzük a reformáció-jubileumok történetét és sajátosságait – Közép-Európától Skandinávián keresztül az Egyesült Államokig, a 17. századtól kezdődően napjainkig (és ide értem nemcsak az 1517-es év emlékeztétét, hanem például Luther vagy Kálvin születésének vagy halálának évfordulóit is) – két szempont mindenképpen szembeötlő: a). a konfesszionális és/vagy nemzeti identitás erősítésének igénye, b). valamint az a körülmény, hogy több országban az egyház és az állam, a vallás és a politika együtt ünnepel. Egyébként e két szempont igaz nemcsak a protestánsokra, de katolikus testvéreinkre is, vegyük akár a magyarországi Szent Márton-évet vagy a jezsuiták egy-egy országba való visszatelepüléséről való történelmi megemlékezéseket. Kicsit is ismerve az adott kor sajátosságait, valamint a jubileumi évfordulókat közvetlenül megelőző vagy azt követő eseményeket, megállapíthatjuk: nem véletlen ez! Minden jubileum magán hordozza az adott kor igényét vagy éppen annak feszültségeit.² A jubileumi megemlékezések ugyanis – így a reformációra való emlékezés is – inkább szólnak a jelenről, azaz az emlékező közösség érdekeiről, mint a megtörtént történelmi eseményről.³ Csupán néhány példa: egy évvel az 1617-es évforduló után veszi kezdetét a 30 éves háború. Ezt követően, nyilván a 30 éves háború hatására és az azt lezáró vesztfáliai béke (1648) által megteremtett európai rendben egyre inkább létjogosultságot követelnek maguknak a szekuláris megemlékezések. Ugyanakkor a megemlékezések már a 17. században túlnőttek Németország vagy a svájci kantonok határain, s meghaladva Luther, Zwingli vagy Kálvin egykori szűk pátriáit, világkiterjedésű eseménynyé váltak. Svédországban például már a 17. században deklaráltak és elválaszthatatlanul összeforr a megemlékezések kapcsán a svéd nemzeti identitás és a lutheránus önzonoság. Az Egyesült Államok első, kutatók által is számon tartott történelmi megemlékezése az 1817-es reformációjubileum volt. S mivel a század kezdetén a legszámosabb bevándorló etnikai csoport a német származású lutheránusok csoportja volt, az emlékezés kapcsán

² Vö. MÜLLER, Winfried (Hg.): *Das historische Jubiläum: Genese, Ordnungsleistung und Inszenierungsgeschichte eines institutionellen Mechanismus* (Geschichte: Forschung und Wissenschaft 3). Lit Verlag, Münster, 2004.

³ Vö. DI FABIO, Udo –SCHILLING, Johannes (Hg.): *Weltwirkung der Reformation: wie der Protestantismus unsere Welt verändert hat*. C.H. Beck, München, 2017. 7–8; FRANK, Günter et. al. (Hg.): *Wem gehört die Reformation? Nationale und konfessionelle Dispositionen der Reformationsdeutung*. Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien, 2013. 7–12.

egybeforr a két identitás: az etnikai és a vallási önazonosság, valamint az óhazához való kötődés és az új hazában (az ígéret földjén) való otthonteremtés igénye.⁴ Ugyanitt az új világban, a református puritánok leszármazottai esetén az emlékezésnek sajátos hangsúlyt adott az a körülmény, hogy a bevándorló atyák (ún. Pilgrim Fathers) az otthonról hozott református egyházalkotmány segítségével alkották meg 1620-ban az ún. Mayflower-szerződést, amely az amerikai önkormányzatiság alapjait fektette le, s ezzel az amerikai demokrácia egyik bölcsőjévé vált. De vannak kevésbé lélekemelő jubileumok is: az 1917-es megemlékezések, érhető módon, visszafogottabbak voltak, az első világháború borzalmainak tapasztalatai miatt.⁵ A második világháború után 1946-ban, Luther halálának 450 éves évfordulóját beárnyékolta az angol szövetségesek és Thomas Mann által is képviselt leegyszerűsítő állítás, miszerint Luthertől egyes út vezetett a nemzetiszocializmusig – egyrészt Luther felsőbbrendűsége, másrészt a zsidóságot érintő szerencsétlen kiszólásai miatt, amelyek gyakran szolgáltak hivatkozási alapként a Harmadik Birodalom idején. Kálvin személyét pedig már életében számos kritika, mai fogalmainkkal élve karaktergyilkos híresztelések festették sötétre, konfliktusainak irodalmi feldolgozása és ideológiai indíttatású megközelítései sztereotip ítéletekhez vezettek (pl. a Szervét Mihály elítélésében és máglyahallállal való kivégzésében játszott szerepe miatt). Nyilvánvaló, hogy a visszaemlékezésekben számos leegyszerűsítéssel, szereplők stilizálásával vagy torz beállításával, történeti konstrukciókkal, ugyanakkor egykori és bonyolult szociokulturális összefüggések figyelmen kívül hagyásával van dolgunk – mind az emlékezéstől pozitív megerősítést váró közösség esetén, mind pedig a kritikusok oldalán.

Gyakran elhangzott elemzések és emlékbeszédek során a megállapítás: ez a reformáció-jubileum az első az ökumené korszakában. Valóban, míg a 16. században elkezdődött reformáció az európai keresztyénség szakadásához vezetett, ma már megállapíthatjuk: az egykor egyházszakadáshoz vezető egész sor teológiai kérdés tekintetében ma újra konszenzus van. A még nyitott kérdéseken rangos munkabizottságok dolgoznak, vagy ha nem, akkor e kérdések nyugtalanítják, feszítik a keresztyénség vezető teológusait, tudományos műhelyeit, de az egyház(ak) tagjait is.

Azt is láttuk, hogy a legtöbb országban együtt ünnepelt az egyház, az állam és a civil társadalom. A reformáció 500 éve művészeti alkotások egész sorát ihlette meg, egyetemek

---

⁴ Ld. FLÜGEL, Wolfgang: „Und der legendäre Thesenanschlag hatte seine ganz eigene Wirkungsgeschichte.“ Eine Geschichte des Reformationsjubiläums. In: *Berliner Theologische Zeitschrift* 28 (2011/1). 28–43.

⁵ A magyarországi református és evangélikus egyházak 1917-es közös ünnepségeit is az az igény hatotta át, hogy a világfelfordulás közepette a reformáció szellemisége a Krisztuskövetés megélésében, az erkölcsi öntudatra ébredésben és felelősségvállalásban, a „népnevelésben és léleknemesítésben” mutakozzon meg. Ld. *Emlékkönyv a magyarországi református és a magyarországi ágostai hitv. evangélikus keresztyén egyházak által a reformáció négy százados évfordulója alkalmából Budapesten, 1917. évi október hó 31. napján tartott országos jubiláris emlékünnepeletről*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rész—vénytársaság, Budapest, 1918. 44–46.

és tudományos műhelyek magas színvonalú konferenciákat tartottak, új kutatási eredmények jelentek meg, és valóban tömegek mozdultak meg. Viszont egyvalamiről kevés szó eset a jubileumi év kapcsán: arról, hogy ez a mostani az első reformáció-jubileum, amelyre a globális gazdasági érdekérvényesítés világában kerül sor, és ez alól az ünneplő egyházak sem tudják vagy nem is akarják kivonni magukat. S bár nyilvánvalóan és direkt módon nem került deklarálásra, az egyházak, a politika és a gazdaság szereplői mindent megtettek azért, hogy kellő időben és professzionálisan „piacosítsák” az 500. évet. Ennek szellemében megismerkedhettünk a Luther-Playmobillal, de a leleményesebbek beszerezhettek maguknak egy-egy Luther-zoknit, „itt állok, másként nem tehetek” felirattal, angol nyelven. A „Luther kalapácsütései” címen sajátos logó hirdette a reformátor munkásságát bemutatni hivatott kiállítást. De nemcsak a történészek fejezték ki tiltakozásukat ez iránt; az egykori kelet-német polgárokban a kalapács szimbólum rossz emlékeket ébresztett (csak a sarló hiányzott hozzá).

Nem éppen újkeletű ez a jelenség: 2009-ben, Kálvin születésének 500. évfordulóján Kálvin-bort is ihattunk, de Luther-sört évek óta folyamatosan. 2016. november 3-án indult útjára az a mozgókiállítás, az ún. reformáció-kamion (Reformations-Truck), amely 19 országban, 68 helyszínen (köztünk Nagyszébenben és Debrecenben is) bejárta az európai reformáció helyszíneit, míg végül megérkezett a wittenbergi reformáció-világkiállításra. És végül, de nem utolsó sorban, az elmúlt napokban akadtam rá az „Institutio”, ill. „Calvin 500” pálinkára (református szeszfőzdeből származik), amellyel ez előadás után szívesen megkínálom a tisztelt hallgatóságot.

Wittenbergben csak ebben az évben több mint 400.000 látogató fordult meg, bár többet vártak. Hasonló módon, ezrek indultak útnak a Kálvin-években, hogy felkeressék Genfet, bár a Kálvin személye és életének helyszínei kevésbé alkalmasak a kulturális emlékezet ilyen irányú kiszélesítésére. A bevételek, illetve a pénzforgalom ilyenkor milliárdos nagyságrendet ölt (természetesen Európában). Kialakult egy új műfaj: a protestáns zarándoklat, a kulturális turizmus égisze alatt.

E néhány példa már szemlélteti: az ünnepségsorozatok szervezői minden tekintetben alkalmazkodni kívántak a mai kor kommunikációs stratégiáihoz, a szórakoztató és élményiparágak kereslet–kínálat logikájához, a piacorientált gazdaság törvényszerűségeihez, a reklám és marketing által nyújtott lehetőségekhez. És nem titkolható, itt kérdések feszülnek, amelyek még sokáig foglalkoztatnak majd minket: mennyi kommercializálódást bír el egy eredetileg vallási megújulási mozgalom, főleg, amelynek lángját egykor éppen a gazdasági érdek egy lelki üggyel, nevezetesen a bűnbocsánattal való összekapcsolása (bűnbocsánatcédulák) elleni tiltakozás lobbantotta fel? Mennyi állami-politikai részvétel megengedett egy vallási-egyházi ünnepen? Mennyiben alkalmas az Evangélium üzenete, illetve egy komplex teológiai igazság arra, hogy a piac és a politika logikájának leegyszerűsítő szintjén kezeljük? Mi az, ami áttörést hozott, és mi az, ami maradandónak bizonyul a számos megemlékezés, ünnepély, beszéd, kiadvány, kiállítás és koncert sorából?

Ezzel meg is érkeztünk ahhoz a kérdéshez, amelyet a címben így fogalmaztam meg: reformáció és modernitás.

A modernitáselméletek rövid áttekintése

A reformáció és a modernitás kapcsolata régóta és folyamatosan foglalkoztatja a tudomány világát. Szociológusok, jogászok és teológusok elméletei, ún. tézisei történelmet írtak. Itt csak nagyon vázlatosan, utalás-szerűen kívánom bemutatni a fontosabb téziseket.

Tézisek:

1. A Jellinek-tézis, amely már 1895-ben megfogalmazásra került, s amely szerint az emberi jogok eredete nem a francia forradalomra s a francia felvilágosodás valláskritikus magatartására vezethető vissza, hanem az észak-amerikai protestánsok vallásszabadságért folytatott harcára.
2. A legismertebb talán a Weber-tézis. Max Weber szociológiai elemzésével azt a feltételezést kívánta bizonyítani, miszerint a kapitalizmus szelleme a protestáns, közelebbről a kálvinista munkaethosz és predestinációs hit mentén bontakozott ki, s teremtette meg a fejlett nyugati társadalmak gazdasági sikerességének alapját.
3. A Hintz-tézis szerint (Otto Hintzről elnevezve) ugyancsak a kálvinizmus alapjain fejlődött ki Hollandiában és Poroszországban a modern bürokratikus szerveztű állam, s terjedt el ez a modell Európa-szerte.
4. Ernst Troeltsch-ről elnevezett tétel szerint pedig szintén a protestantizmusnak köszönhető a modern ember vallási individualizmusa.
5. A Merton-tézis pedig nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a modern természettudományok fejlődéséhez vallási, elsősorban protestáns impulzusok adták az indítást (Angliában és Skóciában él ez a meggyőződés).

Hans Joas találoán állapítja meg, hogy e tézisek nem egymástól függetlenül alakultak ki, hanem hatottak egymásra, s ha sok igazságot tartalmaznak is, már megfogalmazásuk idején heves viták tárgyát képezték, nemzetközi és felekezeti szinten egyaránt.⁶ Mert bármennyire megnyugtatónak tartották is például a németek a Jellinek-tételt, hogy az emberi jogok érvényesítésének igénye Amerikából jön, a franciák nem engedhették, hogy elvitaszák tőlük a forradalom és az alkotmányosság európai örökségének elsőbbségét. Vallásszabadság kérdésében Ernst Troeltsch okozott nyugtalanságot, amikor nem kevesebbet állított, mint azt, hogy a vallás szabad gyakorlásának bajnokai nem annyira a kálvinisták, hanem a reformáció ún. „mostohagyermekai”, az újrakeresztelkedők, a kvékerek és más

---

⁶ JOAS, Hans: *Modernisierung als kulturprotestantische Metaerzählung*. In: Reformationsgeschichtlichen Sozietät der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg (Hg.): *Spurenlese: kulturelle Wirkungen der Reformation* (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie Bd. 20). Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2013. 488kk.

szekciónak tekintett lelkiismereti mozgalmak voltak. Ugyanígy a gazdaság terén: egyes elemzések szerint tárgyyszerűbb lett volna, ha Max Weber – elemzése tárgyának megfelelően – puritán etikáról beszél, mint a nyugati típusú fejlett kapitalizmus kiváltó erejéről és nem protestáns etikáról,⁷ mert tétele nem veszi számba a protestantizmuson belüli sokszínűséget, ugyanakkor nem vitathatók el a lutheránus vidékek (pl. Skandinávia) gazdasági sikerei, nem beszélve a kérdés protestáns–katolikus viszonylatáról. Egyébként a gazdaságtörténetben a Weber-tézis marginális szerepet kap, az amerikai *Robert Bellah* pedig már az 50-es években kimutatta, hogy milyen vallási és kulturális gyökerei vannak a modern Japánnak és a japán gazdasági fejlődésnek.⁸ Napjainkban pedig a konfucionizmus által meghatározott Kína vagy Dél-Korea, valamint a katolikus többségű Latin-Amerika dinamikus gazdasági fejlődése az eredeti kérdésfelvetés újrafogalmazását teszi szükségesszerűvé.

Eltételezve a tézisek kialakulásának, variációinak és hatástörténetének további részletes ismertetésétől, megállapítható, hogy e tételek gyakran kerültek vallási érzelmek, ideológiák és kulturális-etnikai identitáselemek által „feltöltésre” úgy, hogy az elsőbbségükért vagy igazságtartalmukért folytatott harc, gyakran megfogalmazott kizárólagosságigényük világnézeti síkra terelte őket, s ezért ma már nagyon nehéz e jelenségeket tárgyilagosan szemlélni, illetve lehatolni az egyes állítások empirikus mélyrétegeihez.

Reformátori impulzusok a modern társadalomban

A fenti tételek minden igazságtartalma vagy vitathatósága ellenére a reformáció és a modernitás összefüggését nem egy-egy tézis fejlődése mentén kívánom szemlélni, hanem fordított sorrendet ajánlok. Vizsgáljuk meg, melyek a mai modern társadalom jellegzetességei, és nézzük meg, hogy ehhez hol találjuk a vallási-teológiai impulzusokat, a dinamikát biztosító erőket vagy a ma is szükségszerű korrekciós tényezőket a reformáció 500 éve során, s nem feltétlenül csak a reformátori egyházakban, hanem a felekezetek és konfeszziók saját belső reformtörekvéseiben, egymással való rivalizálásában vagy éppen konfliktusaiban.

Nos, a mai modern társadalom

- a. funkcionálisan differenciálódott társadalom,
- b. vallási individualizmus által meghatározott társadalom,
- c. toleranciaigényű társadalom, és
- d. az egyházakat és felekezeteket az ökumené horizontján szemlélni kívánó társadalom.

---

⁷ Vö. GRAF, Friedrich Wilhelm: Der Protestantismus. In: JOAS, Hans – WIEGANDT, Klaus (Hg.): *Säkularisierung und die Weltreligionen* (Forum für Verantwortung, Bd. 5). Fischer Verlag, Frankfurt am Main. 2007. 78–124.

⁸ BELLAH, Robert N.: *Tokugawa religion. The Cultural Roots of Modern Japan*, Free Press, New York, 1957.

a). A *funkcionálisan differenciálódott társadalom* fogalma azt jelenti (T. Parsons, N. Luhmann, U. Schimank társadalomelmélete alapján), hogy a modern társadalom egymástól eltérő, saját belső logika szerint önszerveződő, önmagukat reprodukáló, önálló szférákból áll. Ezek a politika, a gazdaság, a jogrend, a tudomány és a vallás. A társadalmi együttélés szintjén ezek a szférák sajátos funkciókat töltenek be, speciális igényeket elégítenek ki, de mint társadalmi alrendszerek, egymástól mégsem lehetnek teljesen függetlenek: egyrészt kénytelenek magukat egymással szemben állandóan meghatározni (önreflexió), másrészt saját belső dinamikájuk és mechanizmusaik tovább differenciáló hatása ellenére keresik a rendszerek szereplőinek, tagjainak elvek és normák mentén való egyben tartását. A funkcionális differenciálódást leíró rendszerteoretikusok hajlandók a premodern kort, így például a reformáció korát vagy az azt megelőző (késő)középkort olyan világnak tekinteni, ahol a társadalmat még az egységes keresztyén vallás értékrendje és hierarchikus felépítése tartotta egységben. Ez a megközelítés a teológus számára nem fogadható el minden további nélkül, hiszen már a bibliai kor és az antik világ is egymástól teljesen eltérő vallási, politikai, jogi és kulturális rendek egymásmellettiségét, sőt konkurenciáját mutatja (pl. Izrael elkülönült előbb az egyiptomi, majd a kánaáni és hellenista birodalom népeinek vallásától, kultúrájától; vagy később a keresztyén önmeghatározás is szembe találta magát a római birodalmi identitással stb.).⁹

A 16. századi vallási megújulásmozgalmak, Luther, Zwingli, Kálvin reformjavaslatai vagy a késő középkor katolikus reformtörekvései egy már korántsem egységes társadalmi közegben bontakoztak ki, még ha nem is a mai funkcionálisan differenciált társadalom ismérveinek értelmében. A 11. századtól kezdődően elkezdődik ugyanis az a folyamat, amely az egyházi és politikai hatalom rivalizálásával, a szupremáciáért és befolyásért való harc jegyében a lelki és világi szférák önállósodását, egymástól való szervezeti-intézményes elhatárolását és megerősödését eredményezi. A svájci és Felső-Rajna-vidéki polgárosodó városállamok egyre-másra vonják ki magukat az egyházi és kegyúri függőség alól, a német választófejedelmek a német birodalmon belül keresik az önállósodás útját, gazdasági és politikai érdekeik mentén. Téves lenne tehát a modernitást minden további nélkül csak a reformációra visszavezetni, vagy a vallásos érzület megnyilvánulásának következményeként felfogni (a Max Weber-tézis értelmében). A reformáció lényegében konfliktustörténet: de elsősorban hitbeli-teológiai és ehhez kapcsolódóan ekkleziológiai (azaz egyháztani) konfliktustörténet volt, amely társadalmi berendezkedés tekintetében már kialakult folyamatok összefüggésében jelentkezett.

Miben hoz újat a reformáció... és miben nem? Nem új társadalomformáló rendezőelv volt a reformáció, de a már meglévő és kialakult rendet új és sajátos hangsúlyokkal látta el. A reformátorok számára továbbra is meghatározók maradtak a középkorból ismert,

---

⁹ Ld. WELKER, Michael: Einfache oder multiple doppelte Kontingenz? Minimalbedingungen der Beschreibung von Religion und emergenten Strukturen sozialer Systeme. In: KRAWIETZ, Werner – WELKER, Michael (Hg.): *Kritik der Theorie Sozialer Systeme. Auseinandersetzungen mit Luhmanns Hauptwerk*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992. 367–370.

bevált és működőképesnek bizonyuló strukturális elemek, a társadalom rendi tagozódása. Eszerint az egyház be van ágyazva az evilági élet keretei közé. Isten az emberi életet teremtett világában ún. rendek (*ordines*) által kívánja segíteni: a keresztyén élet a polgári-politikai közösség (*status politicus*), a (nagy)család (*status oeconomicus*), valamint az egyház (*status ecclesiasticus*) keretei között valósulhat meg. Igaz, ez utóbbi tekintetében eltörli a különbséget a klerikusok és laikusok között, amely értelmében a hívő és az egyházi tisztségviselő között nem lehet rangbeli különbség, még ha funkciójuk és feladatuk eltérő is. S bár az evilági élet struktúrái Isten teremtő akaratára vezethetők vissza, azokra az ember bukása óta mégis a bűn árnyéka vetül. Ezért a reformátorok fő célkitűzése – Irene Dingel mainzi egyháztörténész találó megállapítása szerint – a „jó rend” (*gute Ordnung*)¹⁰ megteremtésére irányult az élet valamennyi területén, egyházon belül és egyházon kívül egyaránt. A „jó rend” keresése viszont konkrétan a meglévő struktúrák megőrzésének vagy új szempontok szerinti átalakításának összefüggésében, hitbeli szempontok alapján, szociokulturális adottságok és politikai érdekek egymásnak feszülése folyamatában alakult, és alakulhatott ki.

Amit újra tisztázni kellett, az az autoritás kérdése volt. Ki a legfőbb tekintély a keresztyén tanítás és élet, illetve a hagyomány helyes értelmezése és továbbadása felett? A reformáció előtt e tekintély letéteményesének az egyházi hierarchia, közelebről Róma, illetve Róma püspöke számított, bár ezt időről időre megkérdőjelezték a reneszánsz gondolkodók és humanisták. A reformáció az Írást tette meg a tanítás és az élet legfőbb tekintélyévé, s ezzel az írásmagyarázat – s ezzel a teológiai tudományművelés – vette át azt a funkciót, amit korábban a hierarchia töltött be. Viszont ez a körülmény további differenciáláshoz vezetett: a tanítás folyamatosságának és tisztaságának megőrzése, valamint a tévtanításoktól való elhatárolódás további szervezeti és adminisztratív intézkedéseket tett szükségessé, és ebben a reformátorok vagy igényelték és elfogadták a politikai felsőbbtség támogatását (Luther), vagy pedig nem tudták kivonni magukat teljesen a politikai hatalom befolyása alól (Zwingli, Bullinger, Kálvin). S bár a reformáció belső egyházi, tanbeli és lelkeségi reformként indult, a folyamat végső soron további elhatárolódásokhoz, konfliktusokhoz s konfliktusrendezési kísérletekhez vezetett, mint például konfesszionálisan homogén területek kialakításának igényéhez, az egymás mellett élés feltételeinek biztosításához, nyilván újból csak politikai segítséggel.

De hol a határ az egyház és a felsőbbtség, a vallás és politika, illetve vallás és gazdaság szférái között? Az ambivalencia tehát továbbra is fennállt: az egyházi és világi hatalom harca és versengése már a reformátori kor előtt is valóság. A reformáció megpróbál ebben a kérdésben egyfajta megoldást találni, amikor nem kevesebbet állít, mint azt, hogy az egyén

¹⁰ DINGEL, Irene: Integration und Abgrenzung. Das Bekenntnis als Ordnungselement in der Konfessionsbildung. In: DINGEL, Irene – KOHNLE, Armin (Hg.): *Gute Ordnung: Ordnungsmodelle und Ordnungsvorstellungen in der Reformationszeit* (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie 25). Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2014. 12.

Istennel való kapcsolata nincs ráutalva egyházi szervezet közvetítésére, gyakran politikai segítséget is igénybe vevő adminisztratív megoldásokra. De míg például az ifjú Luther még határozottan kiáll ama meggyőződése mellett, hogy az egyház lelki autoritását nem használhatja fel arra, hogy befolyása alá vonja a világi hatalomgyakorlást (nem klerikalizálhatja a politikát), és a világi hatalomnak sem az a dolga, hogy az alattvalóknak eligazítást adjon vallási kérdésekben,¹¹ később ő maga is kénytelen igénybe venni ennek a hatalomnak a védelmét. Kálvinnak pedig végképp nem sikerül függetleníteni a gyülekezet lelki vezetését a városi tanácstól. A reformáció egyházai tehát még hosszú időn át politikai befolyással erősítették meg pozícióikat az egykori Európában (kivéve az üldözött, menekült reformátusokat, pl. a hugenottákat), az államnak pedig feladatkörébe tartozott az igaz vallás tisztasága felett való őrökösés (pl. eretnekek megfékezése). Hosszú időnek kellett még eltelnie az egyház és állam elválasztásának megvalósításáig. Úgy tűnik, hogy a társadalmi differenciálódás, azaz az önálló érdekszférák kialakulása lelassult, s helyét a felekezeti homogén területek kialakításának igénye vette át. De ez már a konfesszionalizálódás kora.

Mégis, egy „innovatív potenciál”¹² a reformátori tanokban fellelhető. A feszültség feloldását ugyanis Luther, de Kálvin és a többi reformátor is a *kettős kormányzás* (két birodalom) elvében látja. Ez a tanítás – Augustinus kategóriáit felelevenítve – nem elválasztja egymástól az egyes szférákat, de gondosan megkülönbözteti a lelki és a világi hatalomgyakorlást, illetve kormányzás kompetenciáit. Más a feladata a prédikátornak, s megint más a fejedelemnek. A prédikátor nem törekedhet közvetlen politikai befolyásra, a fejedelem vagy polgármester nem hivatott a lelkek felett uralkodni. A világi hatalomgyakorlás feladata a külső rend, béke és szabadság biztosítása, a lelki regiment feladata az Evangélium igazságának tanítása, az egyén felkészítése az üdvösség útjára. A kettő nem cserélhető fel, de együttműködhetnek, s együtt is kell működniük a polgárok javára. A kompetenciáknak ez a megkülönböztetése viszont elégséges volt ahhoz, hogy felértékelődjön például a jogtudomány, a természettudományok, a világi hivatásgyakorlás értéke, s mindez egy vallási-konfesszionális felügyelet nélküli fejlődési pályára álljon. Egy idő után pedig a vallás felügyelete is kikerült az állam hatásköréből, jöhet továbbiakban is elismerésre került, hogy a vallás sokat tehet a polgárok egységéért, az általános erkölcsért, a törvények és szerződések betartásáért. (Egyes elemzések szerint a jogtudomány fejlődése a protestáns egye-

---

¹¹ LUTHER, Martin: Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei (1523)i. In: LUTHER, Martin (1900): *Werke*, Bd. 11 (Kritische Gesamtausgabe). Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar, 1900. 246-280.

¹² POLLACK, Detlef: Protestantismus und Moderne. In: DI FABIO, Udo –SCHILLING, Johannes (Hg.): *Weltwirkung der Reformation: wie der Protestantismus unsere Welt verändert hat*. C.H. Beck, München, 2017. 104.

temeken éppen azért vált olyan sikeresé, mert annak oktatását világi szakemberekre, gyakorló jogászokra és nem papi személyekre bízta.¹³) Tehát a kompetenciák megkülönböztetése az egyes tudományok önállósodását hozta magával. Az egyház és állam, vallás és politika közötti kölcsönös felügyelet és politikai eszközökkel való érdekérvényesítés helyét elfoglalta ugyanis egy olyan *interakció*, azaz *kölcsönös viszonyulás*, amely minden diszciplínának és szférának meghagyta a maga méltóságát, szabadságát és saját belső fejlődéséhez való jogát. Ha mindehhez még hozzágondoljuk az egyház vezetésére rendelt tisztségek (s ennek analógiája szerint a politikai mandátumok) kálvini értelmezését, amely arról szól, hogy a tisztségek nem dominálni kívánnak egymás felett, hanem kollegiális együttműködésben egymást kiegészítik, akkor levonható a következtetés: a társadalmi élet, valamint a tudományművelés egyes szféráinak relatív önállósága, a kompetenciák megkülönböztetésének tiszteletben tartása, s együttműködésük feltételeinek megteremtése stb. olyan lehetőséget nyújt egy társadalom életében, ahol a szakmaiság és a kölcsönös tisztelet alapján lehet rendezni az együttélés feltételeit, s nincs továbbá szükség arra, hogy világnézeti-politikai csatározások és érdekek által pótoljuk hiányzó kompetenciáinkat. Itt szeretném megjegyezni, hogy csak elismerés illetheti a BBTE-t azért, hogy a teológiáknak külön kara van az egyetemen, saját oktatási nyelvükkel és konfesszionális kultúrájukkal – úgy, ahogyan az egyetem küldetésnyilatkozatában is olvassuk: az egyetem hivatásának tartja a multikulturalitás, a kulturális dialógus és felekezetek közötti párbeszéd lehetővé tételét. A teológia jelenléte az egyetemeken (az universitas) világában ugyanis nemcsak az egyházi tisztségviselők nevelésére és utánpótlására tekint, hanem lehetővé tesz egy olyan interaktív viszonyulást a tudományok és a teológia között, amely – Jürgen Habermas szavaival szabadon élve¹⁴ – emlékezteti az adott társadalmat saját vallási alapjaira és transzcendens meghatározottságára, amely nélkül csak az öncélú immanencia illúzióját kergetné, de amelynek segítségével érzékennyé válhat a múlt szenvedései, a jelen kötelezettségei és a jövőben rejlő potenciális lehetőségek iránt.

b). *A vallási individualizmus és kérdése.* A vallási individualizmus a funkcionálisan differenciált társadalom járulékos eleme. E jelenség alatt azt értjük, hogy bár az egyén a különböző társadalmi alrendszerben különböző szerepeket tölt be, maga kívánja meghatározni életvitelének körülményeit és feltételeit. Egyre inkább eltávolodik a hagyományoktól, a hagyományok által diktált értékrendtől, a kulturális emlékezet értelmezési sémáitól és nem érzi magát függőségi viszonyban az állammal, egyházi szervezetekkel, és más társadalmi formációkkal szemben. Az egyén és közösség viszonyát nem a közvetlen

¹³ STROHM, Christoph: Der Streit um die Bedeutung der Reformation. In: *Jahresheft der Theologischen Fakultät der Universität Heidelberg* 11 (2015/2016). 27.

¹⁴ Vö. HABERMAS, Jürgen: »Das Politische« – Der vernünftige Sinn eines zweifelhaften Erbstücks der Politischen Theologie. In: MENDIETA, Eduardo – VANANTWERPEN, Jonathan (Hg.): *Religion und Öffentlichkeit*. Suhrkamp, Berlin, 2012. 30–46.

függőség, hanem a kapcsolatok sokfélesége jellemzi, amelynek sajátosságait az iskolázottság, a szakképzettség, az egyéni tapasztalatok, vallásos élmények (vagy ezek hiánya), a társadalmi szervezet vagy az egyén által preferált média és sajtóorgánumok adják meg. A vallás megélése tekintetében a modern kor emberét ugyancsak a közvetlenség, a személyes megtapasztalás és meggyőződés érdekli. Nem valamely felsőbb tekintélynek vagy objektív igazságnak való engedelmesség alapján kíván elköteleződni a vallás mellett, hanem a saját szubjektív megbizonyosodása, belátása és motivációja alapján.

Milyen impulzusokkal bír e téren a reformáció? Gyakran érte és éri a reformátori egyházakat és teológiát az a vád, hogy akarva-akaratlan a vallás individualizálódását és intellektualizálódását idézte elő, azaz, megteremtette az alapját annak, hogy az egyén a vallás igazságtartalmáról szubjektív tapasztalatai és racionális mérlegelése alapján döntsön. Ez pedig a vallási intézményrendszer létjogosultságának megkérdőjelezéséhez vezetett.

E tekintetben a már említett Troeltsch-tézisen túl legújabbán Brad S. Gregorynak (University of Notre Dame/USA) a könyve okozott feltűnést, szakmai körökben pedig kritikát. A nem-szándékolt reformáció (*The Unintended Reformation, 2011*)¹⁵ című munkájában nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a középkorban a keresztyénség még intézményszerű világnézet volt, amely átfogta az élet valamennyi területét, a politikai hatalomgyakorlást, a szociális kapcsolatokat, a gazdasági tranzakciókat, a családok életét, az oktatást, tudományt és kultúrát. Ezen belül megvoltak ugyan a vallás gyakorlása tekintetében a különböző kegyességi irányzatok és a lokális sajátosságok, de hát az egy egyházon belül erre meglehetősen nagy játéktér nyílt, és toleranciával kezelték e megnyilvánulásokat. Ezt a vallási diverzitást összefogta a nyugati keresztyénség határain belül az egyház, amelynek igazságigényét mindenki természetes módon akceptálta (néhány kivételtől, pl. husziták, valdenszek esetétől eltekintve). Ezzel szemben a 21. századot egyfajta „hiperpluralizmus”¹⁶ jellemzi, amelyet Gregory a reformációra vezet vissza. A reformáció, mint vallási forradalom, nem szándékoltan ugyan, de önkéntelenül is hozzájárult a szekularizációhoz és a hiperplurális modernitás kialakulásához. Azzal, hogy a római egyház tekintélyét az Írás tekintélyével (a Sola Scriptura-elvvel) helyettesítette, elkezdődött szerinte egy véget nem érő rivalizálás és küzdelem a Szentírás helyes értelmezéséért, nemcsak katolikusok és protestánsok között, hanem a protestantizmuson belül is. A reformációval kezdődő konfliktusok további vallásos csoportok, konfessziók előállítását eredményezték, amelyek a keresztyénséget kimozdították korábbi természetes társadalmi beágyazottságából, és mára a keresztyénség életidegen, marginális, az individuum egyéni preferenciáinak kiszolgáltatót vallássá vált. Nyilván, ez a megközelítés sajátos romantikus történelemszemléletből fakad, de arra késztet, hogy utánajárjunk a jelenség folyamatának.

---

¹⁵ Ld. GREGORY, Brad S.: *The unintended reformation: how a religious revolution secularized society*. Belknap Press of Harvard Univ. Press, Cambridge, MA/London, 2012; Vö. STROHM: *Der Streit um die Bedeutung der Reformation*, 23–24.

¹⁶ GREGORY: *The unintended reformation*, 112.

Az igazság az, hogy az individualizáció folyamata, illetve a modern szubjektivitás története¹⁷ már jóval korábban elkezdődött, mint a reformáció, nevezetesen a 11. és 12. századokban, például az önéletrajzírások műfajában. Ezekben az autobiográfiákban – amelyek számára Augustinus vallomásai¹⁸ mintát jelentettek – az egyén, mint a közösség vagy egy csoport tagja, önmagát állította a középpontba, saját nézőpontból vizsgálta a történeteket – vagy azért mert támadások ellen védekezni kényszerült, vagy pedig önmagát kívánta példaként állítani a kortársai elé. A skolasztika korában pedig a teológiai és filozófiai argumentációk olyan felértékelődésével találkozunk, amelyben az érvek értékét már nem a mester véleményének minél pontosabb citálása, hanem az érvelés eredetisége, a kritikai gondolkodás igénye adja meg. Itt veszi kezdetét – részben az arisztotelészi tudományeszmény alapján – egy olyan vitakultúra, amely ésszerű érvekre és tudományos evidenciákra kíván támaszkodni.¹⁹ De a spiritualitásban is tetten érhető a szubjektum felértékelődése: míg a kora középkorban magától értetődőnek minősült az a meggyőződés, hogy az egyén Istennel csak egy lelki közösség keretein belül kerülhet kapcsolatba, és e közösségen kívül veszélyezteteti saját lelki üdvösségét, addig a késő középkorban és a reformáció századára kialakul az Istenhez vezető út individuális igénye. Az üdvbizonyosságra való törekvés, valamint a személyesen elnyert hit Isten ajándékaként való felfogása (mint pl. Clairvaux-i Bernátnál) a Krisztus-kép tekintetében is változást hozott: már nem annyira a végső idők isteni bírója, hanem az emberré vált Megváltó kerül a kegyesség középpontjába, aki maga is szenved, és ezzel a szenvedő emberhez hasonlónak lesz, a haragvó Isten helyét pedig elfoglalja a szerető Isten képe (Abelardus). Nyilván az egyéni bűnök is új megvilágításba kerültek, és ez egyfajta félelemmel, elbizonytalanodással jár együtt. Mindezzel felértékelődött a monasztikus, illetve szerzetesi életrend eszméje. De a 15. század kezdetétől kibontakozó kegyességi mozgalom, a *devotio moderna* személyes istenkapcsolatra való törekvésével, Isten jelenlétének közvetlen megtapasztalásával, az egyén bensőséges istenkapcsolatának hangsúlyozásával nemcsak a szerzetesek és a klérus soraiban érezte hatását, hanem az ún. laikusok körében is, főleg a művelt városi polgárság soraiban. Ez viszont egy újabb kérdést vetett fel: ha a laikusok is részesülhetnek személyes istenkapcsolatban, ennek alapján az egyház ügyeinek intézésében is részt kaphatnak, sőt jogok illetik meg őket. Ugyanakkor

¹⁷ Vö. VOLLMANN, Benedikt Konrad: Die Wiederentdeckung des Subjektes im Hochmittelalter. In: FETZ, Reto Luzius et al. (Hg.): *Geschichte und Vorgeschichte der modernen Subjektivität* (European Cultures. Vol. 11). de Gruyter, Berlin–New York, 1998. 380–393.

¹⁸ AUGUSTINUS, Aurelius: *Vallomások* (*Confessiones*). Ford. Városi István. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

¹⁹ Vö. POLLACK: *Protestantismus und Moderne*, 95; STECKEL, Sita: Säkularisierung, Desakralisierung und Resakralisierung: Transformationen hoch- und spätmittelalterlichen gelehrten Wissens als Ausdifferenzierung von Religion und Politik. In: GABRIEL, Karl et al. (Hg.): *Umstrittene Säkularisierung: soziologische und historische Analysen zur Differenzierung von Religion und Politik*. Berlin University Press, Berlin, 2014. 164k.

ezzel az irányzattal együtt járt egy fajta klérus-, egyház- és morálkritika is. Tehát a középkor ismeri az individualizálódás folyamatát, még akkor is, ha ez egyelőre még vagy a misztikus út választásában (s az egyén istenkapcsolatban való feloldódásában, önfeladásában), vagy a saját bűnösség tragikumának megélésében érhető tetten. Ez az a történeti, kegyesség és teológiatörténeti háttér, amelyben fellépnek a reformátorok.

De akkor miben hoz újat a reformáció, és miben áll maradandó, a máig ható impulzus? Luther idejére ez a fajta individuális istenkeresés mennyiségi és mágikus dimenziókat öltött: az istenkapcsolat emberi oldalról való biztosítása, s az igyekezet, hogy ezt a kapcsolatot az intézményes egyház tartsa kézben és közvetítse különböző praktikák által, ez volt az, amire nemet mondott Luther. Luther – mint az „üdvbizonyosság apostola”, *Thomas Kaufmann* szerint²⁰ – saját korának gyermeke volt. Belülről ismerte a monasztikus életrend törvényszerűségeit, a személyes és bensőséges istenkapcsolat lényegét. Igen komoly imaéletet folytatott, s úgy gondolta, hogy a személyes istenkapcsolathoz és hittapasztalathoz nem lehet köze földi tekintélyeknek, de a Szentírásnak igen. Elutasított minden olyan képzetet és praktikát, amely lelki önvizsgálat és más gyakorlatok által, fokról fokra, egyszóval emberi oldalról építi fel az Istenhez való közeledés útját. Egy privatizált és szolipszizmus-gyanús (Isten és az egyén tudatának összemosása általi) misztika az érdemszerző cselekedetek kategóriáiba tartozott az ő megítélésében. Szerinte a hit és hitbizonyosság teljes egészében Isten ajándéka, ehhez nincs szükség földi autoritásra, még ha az vallási intézmény is, ugyanakkor nem győzi hangsúlyozni ennek a hitnek, illetve a keresztyén egzisztenciának a közösségi aspektusát. Nem az egyház, a vallási szervezet vagy más tekintély munkálja a hitet és az üdvbizonyosságot – az Evangélium az, amely hitet ébreszt és közösséget is teremt, a hívők közösségét egymással és Krisztussal. Kálvin pedig szintén a *devotio moderna* gyermeke, s ha jobban odafigyelünk nála az imádságnak és a hit természetének leírására, egész sor affektív elemet találunk: a hit a Szentlélek felől kezdeményezett sajátos kommunikáció Istennel. Szerinte Isten jóságának erős átérzése nélkül nem lehet helyesen segítségül hívni Istent.²¹ Ez átérzés nélkül képzelés marad az imádság, csupán a kába lelkiismeret megnyilvánulása. Ugyanakkor a hit egyaránt átfogja a szívet és az értelmet. A hit ismeret, de nem rendelkezik az ismeret tárgya felett. A Szentlélek viszont kitágítja az értelmet: új dimenzióban részesíti, áttöri a végesség és mulandóság határait, vagyis az elmének meg kell haladnia önmagát.²² A hitismeret inkább megbizonyosodás, mint megértés. Hasonló gondolatokat találunk Bullingernél is, aki osztja Luther nézetét abban a vonatkozásban, hogy a hit és az ember *Krisztussal való közössége tulajdonképpen ajándék*,²³ s ez teszi lehetővé a

---

²⁰ KAUFMANN, Thomas: *Martin Luther*. Verlag C.H. Beck, München, 2016. 98.

²¹ Ld. KÁLVIN János: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere*. Ford. Buzogány Dezső. II. kötet. Kálvin Kiadó, Budapest, 2014. 34–36 (Inst. 3.20.12).

²² Ld. KÁLVIN: *Institutio*, I. kötet, 423 (Inst. 3.2.14).

²³ FREUDENBERG, Matthias: »Auf Jesus Christus hört!«. Heinrich Bullinger (1504–1575). In: FREUDENBERG, Matthias: *Reformierte Theologie. Eine Einführung*. Neukirchener Verlagsgesellschaft, Neukirchen-Vluyn, 2011. 55.

helyes életvitelt. E keresztyén életvitel forrása tekintetében viszont nem hanyagolható el a helyesen értelmezett megtapasztalás sem: vagyis, ha hisszük, és a Szentlélek ereje által megéljük, hogy Krisztus él mibennünk, ez hitünket erkölcsi erővel ruházza fel. Sajnálatos, hogy időről időre a protestantizmuson belül is felülkerekedett az Evangélium erejével és a személyes hittapasztalattal szemben az elvrendszerhez, a dogmákhoz vagy magához az intézményhez való hűség megkövetelése, a hit kreatív megélésére való bátorítás helyett pedig az ember kívánt kontrollt gyakorolni a másik ember hite felett.

Nos, a vallás ügyét korunk vallási individualizmusától féltők számára azt kell mondanunk: a keresztyén hagyományban van annyi lendület és megfontolásra érdemes impulzus, hogy segítségükkel időről időre tisztázni lehet a kérdésfelvetés lényegét. Vagyis, a személyes istenkapcsolat keresése és igénye korunkban biztató lehet és értéket képvisel: a hit megélése ugyanis a legszemélyesebb ügy, nem tűrhet maga felett semmiféle emberi tekintélyt és intézményes gyámkodást. A hitnek – amennyiben az hit, és nem metafizikai világnézet – az a természete, hogy szabadságigénye van: kivonja magát az állami, politikai, sőt a vallási kontroll alól is, ugyanakkor törekszik az evangéliumból fakadó erkölcsiség megélésére. A lelkiismeret szabadsága tehát olyan érték, amelyet korlátozni nem ajánlatos sem az államban, sem az állam intézményrendszereiben, sem vallási szervezetekben. Viszont az egyháznak és a teológiának feladata lehet a jövőben a személyes hit megnyilvánulásainak felfedezése és megértése szekuláris környezetben is. Ahhoz viszont, hogy e megnyilvánulásokkal tudjon érdemben mit kezdeni, párbeszédképessé kell tennie magát korunk szekuláris kultúrája számára.

c-d). Végül a *toleranciaigényt* és a *felekezeteiket azonos horizonton* szemlélni kívánó magatartásformát mint a modernitás jellemzőit, összevontan kívánom tárgyalni. A kettő ugyanis egy töről fakad.

A 16. és 17. század európai története, mint hallottuk, konfliktustörténet. Nem mintha nem lenne a reformatori teológiában a konfliktusok békés rendezésére, a teológiai kérdések pl. disputák (ún. hitviták) általi tisztázására nézve, vagy az egyház ökumenicitására nézve kellő igény és impulzus. Mint látni fogjuk, van ilyen hagyomány és teológiai tanítás. A korabeli társadalmi-politikai élet realitásai viszont más irányt szabtak a folyamatoknak. Az ifjú Luther még a leghatározottabban elutasítja azt a lehetőséget, hogy a világi felsőbbség az alattvalók számára eligazítást adjon vallási kérdésekben. Ennek apropója az a kísérlet, amikor a százoroszági felsőbbség be akarja tiltani (1523-ban) az ő általa készített német bibliafordítást. Sőt, az ifjú Luther azon a véleményen van, hogy az eretnekeket sem lehet erőszakkal, vérrel és vassal meggyőzni – lelkiismereti kérdésekben nem alkalmazható a fegyver vagy a törvény szigora. Kálvin pedig fő művének, az *Institúciónak* már az első kiadásában, 1536-ban az ajánlásban érvekkkel és tudománnyal kívánja meggyőzni a francia uralkodót az evangéliumi hit helyességéről, az üldözött követők védelmében. Később viszont mind a reformátorok, mind a reformatori hitvallások elvárják a politikai hatalomtól az ún. *cura religionis*-t, az igaz vallásról való gondoskodást, s azt, hogy a vallás gyakorlásának szabadságát és a tévtanítások, eretnekségek visszaszorítását – ha kell – karddal is biztosítsák. Ez még nem a vallási pluralizmus világa, ahol

a hit gyakorlása privát ügy. A kor meggyőződése szerint vallás tekintetében a legkisebb elhajlás is igen komoly szociális, politikai és biztonsági következményekkel járt: azaz a jó rend felbomlását jelentette. Ezért a cél ebben a korszakban, legfőképpen az augsburgi vallásbéke után (1555 után, a *cuius regio, eius religio* elv alapján) a konfesszionális tekintetben homogén területek kialakításának igénye. Vagyis nem a vallási pluralizmus toleranciával való kezelésének az eszménye, hanem a partikuláris értelemben vett homogenitások egymás mellett élése és megerősítése képezte a politikai-vallási törekvések fő eszméjét és áramlatát, amíg végül ez a harmincéves háborúba torkollott. Ahol a tolerancia, illetve a vallási türelem némiképpen mégis megvalósult egy territórium határain belül, az azért történhetett, mert a politikai hatalom túl gyenge volt ahhoz – például fenyegető nagyhatalmak árnyékában –, hogy az egy állam/egy nemzet/egy vallás egységének ideálját megteremtse. De olyan is előfordult, hogy egy vallási tekintetben homogén területen az uralkodó azért engedett be rokon felekezetű csoportokat, például lutheránus vidékre reformátusokat, hogy saját alattvalói ellenállását megtörje, a belső erőket kiegyensúlyozza.²⁴ Társadalmi és politikai tekintetben végül is ez a fajta partikularizmus tette lehetővé a reformáció megerősödését és terjedését ott, ahol városállamok vagy a fejedelemségek a maguk függetlenségére és önállóságára törekedtek, s kellő védelmet nyújtottak a kialakuló vallási megújulásnak. De még sokáig nem talált választ Európa a békés együttélés módjára. Ideig-óráig ezt az egymás mellett élés biztosította.

Az új kor sem hoz konfliktusok tekintetében megoldást, még ott sem, ahol kialakul az igény, hogy a társadalmi együttélés feltételeit Istenre és vallási-felekezeti identitásra való hivatkozás nélkül kell megteremteni. Az új kor épp olyan megosztott, ellentmondásos, veszélyes, mint az azt megelőző korszakok, még akkor is, ha a racionalizmus és a felvilágosodás az ember nagykorúságát ígérte.²⁵ Sőt, az ember morális fejlődésébe vetett optimizmus keserves, dimenzióiban korábban nem látott katasztrófákhoz, társadalmi-történelmi traumákhoz vezetett. Itt kell eloszlatoznunk egy hamis mítoszt: azt a tételt, miszerint az emberiség történetében mindig vallási-felekezeti ellentétek vezettek a háborúkhöz, és hogy a vallás természeténél fogva intoleráns. Nem tagadható, vallási-felekezeti rivalizálások sokszor vezettek kirekesztésekhez, háborús konfliktusokhoz. De ez sokkal inkább a vallás nevében meghozott döntésekre és érdekekre, a vallással való visszaélésre vagy vallási fanatizmusra vezethető vissza. Szívesen egyetértek korunk egyik vezető vallásszociológusának véleményével, *José Casanovával*, miszerint a szekularizáció e tekintetben nem hozott megoldást, sőt a nagyságrendileg legnagyobb történelmi katasztrófák, a 20. századi

---

²⁴ Vö. SCHILLING, Heinz: Calvin und Calvinismus in europageschichtlicher Perspektive. In: FATA, Márta – SCHINDLING, Anton (Hg.): *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 155). Aschendorff, Münster, 2010. 10.

²⁵ Vö. DI FABIO, Udo: Die Dialektik der Neuzeit im Geist der Reformation. In: DI FABIO–SCHILLING: *Weltwirkung der Reformation*, 148kk.

két világháború, a fasiszta és bolsevik diktatúrák, valamint a holokauszt és a Gulág milli-ónyi áldozata a szekuláris ideológiák produktuma.²⁶

Az új kor és a modern kor továbbra is összetett, ellentmondásos, ellentétes érdekek feszítik, és újabb konfliktusok potenciális lehetőségét rejti magában. Éppen ezért Európának és az európai társadalmaknak nem félnie kellene a vallástól, hanem meglátni a valóságban, a keresztyénségben/kereszténységben azt a tartalmi elemet, amely megoldást jelenthet: a *megbocsátás* lehetőségét, és a *megbékélés kultúráját*. Így is fogalmazható: a tolerancia jó, hasznos, de a modern kor komplexitására való tekintettel a toleranciaigény kevés. Miben nyújt többet a megbékélés, illetve a megbocsátás?

Nyilvánvaló, hogy a megbékélés a politika, a politikai filozófia és az emlékezetkultúra kedvenc fogalmává vált az elmúlt néhány évtizedben. Én itt és most csupán a teológiai aspektusokra s azok közéleti jelentőségére kívánom felhívni a figyelmet. Először is a teológiai megbékélés-értelmezés nem tekinthet el a bűn valóságától. A vétkes mulasztások felismerése, megismerése és belátása elengedhetetlen a megbékélt közösség, megbékélt társadalom megteremtéséhez, mind személyes síkon, mind pedig történeti-társadalmi összefüggésben. Ehhez tudományos kutatásra, történészi munkára és nagyfokú morális érzékenységre van szükség. Vagyis arra van szükség, hogy kinek-kinek lehetősége legyen elmondani: én hogyan látom múltamat, történetemet, jelenemet, és számíthatok-e arra, hogy ezt részemről meghallgatják. És fordítva, nekem is érzékenynek kell lennem a másik története, szenvedésének meghallgatása iránt. Az önvizsgálat és az önvizsgálat tapasztalatainak kicserélése szükséges, de ez *felszabadító* önvizsgálat kell, hogy legyen. Ebben óriási szerepe lehet az egyén szabad lelkiismeretének (amiről az előbb is szóltunk), mert sem a megbocsátás kieszközlése, sem a megbékélés elfogadása nem ismerhet kényszert. A felszabadító lelkiismeret ugyanis a maga komolyságában és tragikumában szemléli a vétkeket, de keresi az újabb konfliktusok elkerülésének lehetőségét és keresi az alternatív megoldásokat, megteremti a megbocsátás atmoszféráját és gyógyítja az emlékezést. Ellenkező esetben halálos lesz minden önvizsgálat, mert nem lesz más a célja, mint az önigazolás, a mindenáron való elégtétel, szankciók és büntetések, amelyek újabb konfliktusokhoz, sérelmekhez vezetnek, és olyan helyzeteket teremtenek, amelyek újból csak megbékélésre lesznek ráutalva. Komoly, de felszabadító önvizsgálat nélkül nem marad más a megbékélés igényéből, mint egyszerű ideológia.

Annak szemléltetésére, hogy mennyire van realitása a megbékélt állapotnak, álljon itt egy példa az ökumené területéről: ez a „megbékélt különbözőségek egysége” program. Mint köztudott, 1973-óta, a *Leuenbergi Konkordátum*²⁷ aláírásával a protestáns egyházak többsége (világszerte 94 egyház) *szószéki és úrvacsorai közösséget* gyakorol egymással. Ez

²⁶ CASANOVA, José: *Europas Angst vor der Religion* (aus dem Englischen von R. Schieder). Berlin University Press, Berlin, 2015. 22–23.

²⁷ *Konkordie reformatorischer Kirchen in Europa (Leuenberger Konkordie)*. Otto Lembeck Verlag, Frankfurt am Main, Dreisprachige Ausgabe 1993. Magyarul: *Leuenbergi Konkordia*, URL: <http://www.leuenberg.eu/de/leuenbergi-konkordia-3> (utolsó megtekintés: 2017. 10. 23.)

azt jelenti, hogy pl. református lelkész prédikálhat evangélikus szószéken, és fordítva. Lelkészek és világiak tisztséget vállalhatnak egymás egyházaiban. A hívek együtt úrvacsorázhatnak, azaz együtt vesznek részt az eucharisztiaiban. A lényege ennek a gyakorlatnak, hogy felismerve a közös teológiai alapokat, a különböző egyházak tagjai úgy lehetnek egymással közösségben (*communio*-ban), hogy nem kell feladniuk saját identitásukat, hitvallási és kulturális örökségüket. Sőt, egymás teológiai felismeréseiből okulhatnak. Nyilván, felmerül a kérdés, hogy lehet-e működőképes a leuenbergi modell a teljes ökumené terén, azaz katolikusok, ortodoxok és protestánsok között? Erre nézve álljon itt egy biztató nyilatkozat egy teológustól, aki, amikor leírta e szavakat, még nem érte el az egyházi hivatal csúcsát, de azóta, tudomásom szerint szintén a BBTE díszdoktora: „az út, amelyet a Leuenbergi Konkordátum elkezdett, megfelelő folytatásra kell, hogy találjon a római katolikus és a reformátori egyházak között.”²⁸ Így fogalmazott 1981-ben a müncheni érsek, Joseph Ratzinger.

Tudom, hogy e téren a realitás még elmarad a lehetőségek mögött, teológiailag és emberileg is még sok munka van hátra. Most viszont, végül, még egy kérdést kell felviláglantani: vajon, a „megbékélt különbségek” modellje alkalmazható-e az egyház lelki valóságán túl a közéletben, a társadalomban, az állam terén és annak intézményeiben? Meggyőződésem, hogy igen. Napjaink közéleti-politikai kultúráját a végzetes megosztottság jellemzi, minden országban. Az egyes vélemények abszolút igényvel lépnek fel, a viták stílusa és az érdekek érvényesítése már-már vallásháborús légkört teremt. A leuenbergi modell, a „megbékélt különbségek egysége” viszont arról szól, hogy lehetséges az együttműködés és a közösségvállalás anélkül, hogy egyik vagy másik fél kénytelen lenne feladni identitását. Az önmérsékelt, a saját álláspont felülvizsgálatának igénye, a jobbra taníttatás alázata, s mindehhez az elmélyült tanulmányi munka és szakmaiság képes elhárítani az akadályokat. Az egyházi közösség és a világi közösségek kialakulása és működése – mint láttuk – formális szempontból (ami a kommunikációt, interakciót, konszenzuskeresést stb.) azonososságokat mutatnak. Így a polgári demokrácia és a civil társadalom kialakulása is csak párbeszéd, megértés, ismeretszerzés, okos és tárgyyszerű érvelés útján remélhető.

Összegzés

A legújabb szociológiai megfigyelések arról tanúskodnak, hogy az emberi közösségek a *bizalomra* épülnek. Az emberek kommunikációs térben és világban élnek, naponta információk tömkelege éri őket, s ez információk alapján rendezik be életüket, döntenek életkérdéseikről és cselekszenek, de nincsenek abban a helyzetben, hogy az információk valóság tartalmát ellenőrizzék. Ezért szükség van arra, hogy az információk mögött hiteles,

---

²⁸ Az idézetet lásd LEHMANN, Karl – PANNENBERG, Wolfhart (Hg.): *Lehrverurteilungen – kirchentrendend? Rechtfertigung, Sakramente und Amt im Zeitalter der Reformation und heute*, Bd. 1. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1986. 178–179.

megbízható egyének és intézmények álljanak. Nem véletlen tehát, hogy társadalmainkban olyan nagy a hitelesség iránti igény a vallás és a közélet szereplőivel vagy a tudomány képviselőivel szemben. Azt kívánom tehát, hogy egyetemeink képesek legyenek megteremteni azt a belső kommunikációs és bizalmi teret, amelyben továbbra is sor kerülhet az *interakcióra* egyes tudományágak és szakmai kompetenciák között, ahol oktatók, diákok és munkatársak – mint önmagukban értékes individuumok – *jó lelkiismerettel és kényszer nélkül* tudnak *azonosulni* intézményük küldetésével és célkitűzéseivel, és ahol lehetséges az *együttélés úgy*, hogy ki-ki *megőrizheti saját önazonosságát*. És ha ehhez igénybe is vesszük a kommunikáció, a piac, a médianyilvánosság eszközeit – mint a reformáció 500 éves emlékezte során –, akkor a kezdeti kérdések is pozitív módon válaszolhatók meg: a modern világ eszközeinek igénybe vétele akkor lehet legitim, ha azért történik, hogy ez által kialakuljon és megnyíljon egy-egy ilyen tér a bizalomra épülő és megbékélésre törekvő közösségek és társadalom megteremtése érdekében.

Felhasznált irodalom

- AUGUSTINUS, Aurelius: *Vallomások (Confessiones)*. Ford. Városi István. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.
- BELLAH, Robert N.: *Tokugawa religion. The Cultural Roots of Modern Japan*. Free Press, New York, 1957.
- CASANOVA, José: *Europas Angst vor der Religion* (aus dem Englischen von R. Schieder). Berlin University Press, Berlin, 2015.
- DI FABIO, Udo: Die Dialektik der Neuzeit im Geist der Reformation. In: DI FABIO, Udo – SCHILLING, Johannes (Hg.): *Weltwirkung der Reformation: wie der Protestantismus unsere Welt verändert hat*. C.H. Beck, München, 2017. 146–169.
- DINGEL, Irene: Integration und Abgrenzung. Das Bekenntnis als Ordnungselement in der Konfessionsbildung. In: DINGEL, Irene – KOHNLE, Armin (Hg.): *Gute Ordnung: Ordnungsmodelle und Ordnungsvorstellungen in der Reformationszeit* (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie 25). Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2014. 11–30.
- EMLÉKKÖNYV a magyarországi református és a magyarországi ágostai hitv. evangélikus keresztyén egyházak által a reformáció négy százados évfordulója alkalmából Budapesten, 1917. évi október hó 31. napján tartott országos jubiláris emlékünnepeletről. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1918.
- FLÜGEL, Wolfgang: „Und der legendäre Thesenanschlag hatte seine ganz eigene Wirkungsgeschichte. Eine Geschichte des Reformationsjubiläums. In: *Berliner Theologische Zeitschrift* 28 (2011/1). 28–43.
- FRANK, Günter et. al. (Hg.): *Wem gehört die Reformation? Nationale und konfessionelle Dispositionen der Reformationsdeutung*. Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien, 2013.

- FREUDENBERG, Matthias: »Auf Jesus Christus hört!«. Heinrich Bullinger (1504–1575). In: FREUDENBERG, Matthias: *Reformierte Theologie. Eine Einführung*. Neukirchener Verlagsgesellschaft, Neukirchen-Vluyn, 2011. 42–62.
- GRAF, Friedrich Wilhelm: Der Protestantismus. In: JOAS, Hans – WIEGANDT, Klaus (Hg.): *Säkularisierung und die Weltreligionen* (Forum für Verantwortung, Bd. 5). Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2007. 78–124.
- GREGORY, Brad S.: *The unintended reformation: how a religious revolution secularized society*. Belknap Press of Harvard Univ. Press, Cambridge, MA/London, 2012.
- HABERMAS, Jürgen: »Das Politische« – Der vernünftige Sinn eines zweifelhaften Erbstücks der Politischen Theologie. In: MENDIETA, Eduardo – VANANTWERPEN, Jonathan (Hg.): *Religion und Öffentlichkeit*. Suhrkamp, Berlin, 2012. 28–52.
- JOAS, Hans: Modernisierung als kulturprotestantische Metaerzählung. In: Reformationsgeschichtlichen Sozietät der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg (Hg.): *Spurenlese: kulturelle Wirkungen der Reformation* (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie Bd. 20). Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2013. 485–496.
- KÁLVIN János: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere*. Ford. Buzogány Dezső. I–II. kötet. Kálvin Kiadó, Budapest, 2014.
- KAUFMANN, Thomas: *Martin Luther*. Verlag C.H. Beck, München, ⁴2016.
Konkordie reformatorischer Kirchen in Europa (Leuenberger Konkordie), Otto Lembeck Verlag, Frankfurt am Main, Dreisprachige Ausgabe 1993. Magyarul: Leuenbergi Konkordia, URL: <http://www.leuenberg.eu/de/leuenbergi-konkordia-3> (utolsó megtekintés: 2017.10.23.)
- LEHMANN, Karl – PANNENBERG, Wolfhart (Hg.): *Lehrverurteilungen – kirchentrennend? Rechtfertigung, Sakramente und Amt im Zeitalter der Reformation und heute*, Bd. 1. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1986.
- LUTHER, Martin: Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei (1523). In: LUTHER, Martin (1900): *Werke*. Bd. 11 (Kritische Gesamtausgabe). Hermann Böhlhaus Nachfolger, Weimar, 1900. 246–280.
- MÜLLER, Winfried (Hg.): *Das historische Jubiläum: Genese, Ordnungsleistung und Inszenierungsgeschichte eines institutionellen Mechanismus* (Geschichte: Forschung und Wissenschaft 3). Lit Verlag, Münster, 2004.
- POLLACK, Detlef: Protestantismus und Moderne. In: DI FABIO, Udo – SCHILLING, Johannes (Hg.): *Weltwirkung der Reformation: wie der Protestantismus unsere Welt verändert hat*. C.H. Beck, München, 2017. 81–118.
- SCHILLING, Heinz: Calvin und Calvinismus in europageschichtlicher Perspektive. In: FATA, Márta – SCHINDLING, Anton (Hg.): *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Reformationengeschichtliche Studien und Texte 155). Aschendorff, Münster, 2010. 1–21.
- STECKEL, Sita: Säkularisierung, Desakralisierung und Resakralisierung: Transformationen hoch- und spätmittelalterlichen gelehrten Wissens als Ausdifferenzierung von Religion und Politik. In: GABRIEL, Karl et al. (Hg.): *Umstrittene Säkularisierung: soziologische und historische Analysen zur Differenzierung von Religion und Politik*. Berlin University Press, Berlin, ²2014. 134–175.

- STROHM, Christoph: Der Streit um die Bedeutung der Reformation. In: *Jahresheft der Theologischen Fakultät der Universität Heidelberg* 11 (2015/2016). 15–30.
- VOLLMANN, Benedikt Konrad: Die Wiederentdeckung des Subjektes im Hochmittelalter. In: FETZ, Reto Luzius et al. (Hg.): *Geschichte und Vorgeschichte der modernen Subjektivität* (European Cultures. Vol. 11). de Gruyter, Berlin–New York, 1998. 380–393.
- WELKER, Michael: Einfache oder multiple doppelte Kontingenzen? Minimalbedingungen der Beschreibung von Religion und emergenten Strukturen sozialer Systeme. In: KRAWIETZ, Werner – WELKER, Michael (Hg.): *Kritik der Theorie Sozialer Systeme. Auseinandersetzungen mit Luhmanns Hauptwerk*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992. 355–370.